

Dr Gazela Pudar Draško*

Naučna saradnica

MA Balša Delibašić**

Istraživač pripravnik

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

Otpor ka politici

Sažetak: Razlozi izostanka šire građanske antiautoritarne mobilizacije u savremenoj Srbiji mogu biti jasniji ukoliko se temeljnije osvrnemo na uslove nastajanja i nestajanja pokreta Otpor, nosioca značajnog dela aktivnosti koje su prethodile i vodile petooktobarskim promenama. U poređnom analizom dostupnih istraživanja među nekadašnjim članstvom Otpora i aktivistima savremenih pokreta pokazaćemo značajne sličnosti u percepciji političkog konteksta između 2000. i kraja druge decenije XXI veka. Sa druge strane, kontekstualna analiza ukazuje na značajne razlike između ova dva vremenska trenutka u pogledu moći delanja (agency) angažovanih aktera u političkoj areni Srbije. Uspeh Otpora u stvaranju efikasnog zajedničkog subjekta promena, bez obzira na ideološku heterogenost članova pokreta, nužno je razmotriti u protivstavu sa neuspehom njegovog opstanka kao društvenog i/ili političkog aktera upravo zbog te heterogenosti. Možemo li govoriti o naučenim lekcijama, odnosno da li je Otpor u politici paradigma otpora politici građana Srbije?

Ključne reči: Otpor, antiautoritarna mobilizacija, promene, društveni pokret

Uvod

Pokret Otpor predstavljao je jednog od najvažnijih aktera u širokom i diversifikovanom pokretu koji je srušio režim Slobodana Miloševića 2000. godine. U svega

---

* E-mail: gazela.pudar@instifdt.bg.ac.rs

** E-mail: bals.delibasic@instifdt.bg.ac.rs

nekoliko godina Otpor je od studentskog pokreta prerastao u narodni pokret, a kasnije i u političku partiju. O samom Otporu ne možemo govoriti kao o idejno novom konceptu, već kao nadgradnji pozitivnog iskustva prethodnih antiautoritarnih mobilizacija tokom poslednje decenije XX veka u Srbiji. Protestni pokreti koji su mu prethodili potvrdili su neophodnost postojanja još jednog kredibilnog sveobuhvatnog nestranačkog aktera. U tome vidimo ključnu razliku između protesta devedesetih godina i protesta iz druge decenije XXI veka u Srbiji.

Na narednim stranama želeli smo da sagledamo faktore koji su doveli do uspešne antiautoritarne mobilizacije 1999/2000. godine, kontrastirajući ih sa neuspešnim pokušajima da se sprovede ovakva mobilizacija u savremenoj Srbiji. Izo stanak snažnog nestranačkog aktera mobilizacije, kakav je bio Otpor, potrebno je tražiti na dve strane – u strukturnim društveno-političkim i ekonomskim razlikama dva perioda i u kvalitativnim razlikama u ambiciji pokreta i njihovom organizovanju pre 20 godina i danas. Da bismo preciznije ukazali na ove razlike, počecemo od kontekstualne analize i pregleda literature koja sagledava društveni, a posebno, uže gledano, politički i ekonomski kontekst dva perioda. Zatim ćemo sistematično izložiti uporednu analizu unutrašnjeg ustrojstva i prioriteta pokreta na osnovu dve grupe intervjuja i postojećih studija o Otporu i savremenim pokretima. Za potrebe ovog rada sprovedli smo kvalitativne polustrukturisane intervjuje sa deset članova pokreta Otpor iz redova i užeg i šireg kruga aktivista. Intervjui su sprovedeni u periodu septembar–oktobar 2020. godine. Ove nalaze ćemo uporediti sa rezultatima istraživanja o novim društvenim pokretima u Srbiji, koje je sprovedeno 2018. godine, a koje je obuhvatilo 23 aktivista pokreta: Ne davimo Beograd, Zrenjaninski socijalni forum, Lokalni front Kraljevo, Udruženi pokret slobodnih stanara, Odbranimo reke Stare planine, Samo jako, Tvrdava, Efektiva, Studentski pokret Novi Sad i Združena akcija „Krov nad glavom”.

Antiautoritarna mobilizacija: studenti kao spiritus movens

Građanska antiautoritarna mobilizacija ima bogatu i sadržajnu istoriju u postso cijalističkoj Srbiji. Više protesta protiv režima je održano u protekle tri decenije.¹ Najbrojniji su bili devedesetih godina XX veka, zatim se ponovo javljaju sa

1 Dorđe Tomić & Petar Atanacković (urs.), *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad 2009; Nebojša Vladislavljević, “Popular protest in authoritarian regimes: evidence from communist and post-communist states”, *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 14, no. 2, 2014; Vera Backović & Irena Petrović, „Društveni pokret u nastajanju: vrednosne orijentacije učesnika Protesta protiv diktature”, *Sociologija*, god. 59, br. 4, 2017; Anđelka Milić & Lilijana Čičkarić, *Generacija u protestu: Sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97. na Beogradskom univerzitetu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 1998.

jačanjem autoritarnosti režima tokom protekle decenije. Odlikuju ih barem tri suštinske razlike: karakter, jasna artikulacija zahteva i masovnost. Osobnost protesta devedesetih godina jeste paralelno održavanje opozicionih i studentskih protesta. To je vidljivo u sva tri protestna ciklusa koja prethode petooktobarskim protestima (1991, 1992, te 1996/97. godine). Praćeni su jasnim zahtevima i širokom mobilizacijom.

Prve proteste 9. marta 1991. godine pokrenuo je Srpski pokret obnove, uz podršku Demokratske stranke i drugih manjih stranaka, sa zahtevom za smenu uredništva Radio televizije Srbije. Nasilno gušenje protesta istog dana imalo je za posledicu okupljanje studenata u Studentskom gradu, koji su iste noći krenuli ka Terazijama gde su tražili oslobađanje uhapšenih, smenu čelnika televizije i nesmetan rad za TV Studio B i radio B92. Uz podršku građana, studenti su nastavili sa „plišanom revolucijom” sve do ispunjenja zahteva u noći 13/14. marta.²

Već u junu 1992. godine, ubrzo po uvođenju međunarodnih sankcija Saveznoj Republici Jugoslaviji i bojkota saveznih izbora od strane većeg dela opozicije, formiran je organizacioni odbor za organizaciju novog studentskog protesta koji je delovao više od mesec dana.³ Glavni zahtev je bio ostavka Slobodana Miloševića i formiranje vlade nacionalnog jedinstva. Širenje fakultetskih štrajkova na više univerzitetskih centara, uz stalne proteste više od desetina hiljada studenata, uticala je da Milošević (kao i posle 9. marta 1991. godine) otpočne razgovore sa studentima. Studentski protest bio je uvod u kasniji veliki Vidovdanski protest opozicije u organizaciji DEPOS-a. Ova serija protesta uticala je da vladajuća partija barem formalno pristane na učešće na okruglim stolovima o izbornom sistemu i medijima. Iako završeni u atmosferi razočaranja, za posledicu su imali pokušaj režima da amortizuje političko nezadovoljstvo postavljanjem Milana Panića na čelo savezne vlade i Dobrice Ćosića na čelo savezne države, i brzim raspisivanjem republičkih parlamentarnih izbora.⁴

Neposredni povod za izbijanje demonstracija 1996. godine bilo je prekrajanje izborne volje građana nakon drugog kruga lokalnih izbora, pa su u tom smislu i zahtevi bili konkretni. Studenti su pokrenuli protest nekoliko dana nakon protesta opozicije okupljene u koaliciji Zajedno, a minimalistički zahtevi (priznavanje rezultata izbora, te ostavke rektora i studenta prorektora) nisu mogli da zamaskiraju antirežimski stav iako zahtev za smenom Slobodana Miloševića nije bio artikulisan. Protest koji je trajao 117 dana, sve do ispunjenja poslednjeg uslova

2 Tomić & Atanacković, *Društvo u pokretu*, nav. delo; Siniša Dedeić, „Svi, svi – do pobeđe! (8. deo)”, *Istinomer*, 2011, <https://www.istinomer.rs/amnezija/svi-svi-do-pobede-8-deo/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

3 Studentski protest 1992, „Proglas 1992 – Dosta. Studenti za život, sada!”, *Protest92*, 1992, preko: <http://protest92.com/dosta-studenti-za-zivot-sada/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

4 „Studentski protest 1991–1992”, *Republika*, tematski broj, mart 1993.

– smene rektora Univerziteta u Beogradu, i do danas predstavlja najefektivniji studentski protest.

U sva tri protestna ciklusa studenti su se pojavljivali kao katalizator šireg građanskog bunta. Mada su polazili od univerzitetskih i generacijskih problema, studenti su formulisali šire društvene i političke zahteve, ne libeći se od ulaska u političko polje – 'studenti nisu ovde zbog politike, već slobode i demokratije', kako je rekao Branislav Lečić, jedan od vođa protesta 1992.⁵ Generalno gledano, studentski protesti su, što direktno, što indirektno, zahtevali demokratizaciju društva i bili organizovani kao otpor autoritarnom režimu. Njihov značaj se ogledao ne samo u iskazivanju otpora, već i u socijalizaciji mlađih generacija u faktor razvoja građanskog društva, što je kulminiralo sa Otporom krajem devedesetih.

Antiautoritarni protesti u drugoj deceniji XXI veka imali su drugačiji karakter. Odlikuje ih suprotstavljenost i animozitet između političkih i protestnih aktera, izostanak jasnije artikulacije ostvarivih zahteva i šire mobilizacije. Sve se ovo odvija u kontekstu potpune kompromitacije političke delatnosti, odakle i dolazi otpor savremenih pokreta ka partijama. Prvi protest ovakvog karaktera organizovala je građanska inicijativa Ne davimo Beograd 2015. godine prilikom potpisivanja ugovora o gradnji Beograda na vodi. Tokom 2016. i početkom 2017. inicijativa je organizovala još niz protesta zbog nelegalnog rušenja objekata u Savamali, delu Beograda koji je bio specijalnim zakonom prenamenjen za gradnju Beograda na vodi.⁶

Usledili su protesti „Protiv diktature” i „1 od 5 miliona”. Na primeru ovih protesta jasno se očitava nepopularnost političkog delovanja u najširem smislu i izostanak vere da je moguće bilo šta učiniti preuzimanjem inicijative i okupljanjem građana i građanki. Političko je postalo potpuno „kužna” delatnost i povlačenje u privatno je doseglo svoj vrhunac tokom pomenute decenije.⁷

Aprila 2017. godine „Protest protiv diktature” spontano su započeli srednjoškolski i studenti, a odsustvo organizacione strukture vodilo je sukobima manjih organizovanih, ali idejno različitih grupa o preuzimanju protesta. Nemogućnost definisanja osnovnih zahteva i ciljeva, te nepostojanje efikasne organizacione grupe, vremenom su vodili do gubitka energije. Predstavnici ovih protesta su „nedeljama odbijali bilo kakvu saradnju sa političkim partijama, jer su snagu videli upravo u svom „antiestablišment” karakteru i činjenici da nemaju formalne vođe”⁸

5 Dedeić, „Svi, svi – do pobeđe! (8. deo)”, nav. delo.

6 Irena Fiket et al., “The discourse of anti-instrumentalism: exploring a conceptual model through the case study of the We won't let Belgrade d(r)own initiative”, *Partecipazione E Conflitto*, vol. 12, no. 3, 2019.

7 Detaljno o ovom fenomenu u Irena Fiket, Zoran Pavlović, & Gazela Pudar Draško, *Političke orientacije građana Srbije: Kartografija nemoći*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2017.

8 „Protesti 'Protiv diktature': Zašto su prestali i šta su doneli”, Insajder, 2017, <https://insajder.net/sr/sajt/tema/5444/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

Suprotno ovim protestima, protest „1 od 5 miliona” imao je organizacionu grupu, ali je vođstvo protesta bilo u sukobu sa vođama opozicionih partija o karakteru i ciljevima protesta, pa je ubrzo postalo nejasno ko zapravo stoji iza samih protesta. Građani su gubili ionako nisko poverenje, pa su se, nakon nekoliko masovnijih okupljanja i šetnji po celoj Srbiji, protesti ugasili usled unutrašnjih sukoba i sumnje da iza svega stoje neke opozicione partije. Kao i kod protesta 2017. godine, ovi protesti nisu iznedrili konkretne zahteve koji su mogli da mobilišu širu populaciju. Raspad organizacione grupe i neuspešan izlazak na izbore pokreta „1 od 5 miliona” 2020. godine ukazao je na potrebu da se građanskoj mobilizaciji pristupi upravo na način kako je to Otpor prepoznao i sproveo tokom 1999–2000.

Ipak, kada govorimo o mobilizirajućem potencijalu protesta, moramo ukazati i na značajne kontekstualne razlike koje utiču na masovnost i uspešnost protesta. Pokazaćemo u narednom poglavlju da društvo Srbije nije spremno za efikasnu mobilizaciju, jer su okolnosti na globalnom i nacionalnom planu nepovoljne za javljanje alternative koja bi mogla da se suprotstavi rastućoj autoritarnosti režima koji drži sve poluge vlasti u svojim rukama.

Kontekstualna komparacija: ograničena moć delanja

Između dva režima mogu se povući brojne paralele, ali i istaći suštinske razlike koje bi objasnile razloge stabilnosti postojećeg sistema. Ipak, čini nam se da, kada govorimo o potencijalu delovanja nestranačkih aktera u političkoj areni, postoje suštinske razlike koje ukazuju na dva u potpunosti različita povesna trenutka.

2000	2020
Vizija društva ka kom se stremi osnažujuća – liberalna kapitalistička demokratija	Vizija društva ka kom se stremi nejasna i razoružavajuća
Evropska unija kao ishodište spoljne politike	Evropska unija viđena kao kompromitovana razjedinjena zajednica
Spoljna podrška za promene	Spoljna podrška za režim
Zatvorena zemlja i sankcije	Otvorena zemlja i mogućnost mobilnosti
Ekonomija devastirana sa visokom stopom nezaposlenosti	Ekonomija stabilizovana sa rastom zarade
Zarobljena država u kojoj je politička lojalnost primarni prediktor promocije	Zarobljena država u kojoj je politička lojalnost primarni prediktor promocije

Snazna opoziciona scena	Slaba opoziciona scena
Visokoautoritarni građani	Visokoautoritarni građani
Masovni protesti 1991, 1992, 1996/97. i 1999/2000. godine	Nemasovni protesti (Ne davimo Beograd 2015/2016, Protest protiv diktature 2017. i 1od 5 miliona 2019/2020)

Režimi Slobodana Miloševića i Aleksandra Vučića oblikovani su globalnim dešavanjima. Prvi je, iako na vlast došao na talasu promena unutar republičkih struktura Saveza komunista, vrlo brzo bio suočen sa globalnim previranjima, padom komunizma i kako se nekima činilo „krajem istorije”. Liberalna demokratija je postala jedina igra u gradu, „Treći talas” je zapljuskivao i granice Srbije, a sa njom je (ne)pozvan došao i kapitalizam. Suštinski, Miloševićev režim je opstajao unutar jednog globalnog talasa euforije izazvane širenjem liberalne demokratije, koja ni u Srbiji neće imati alternativu. U relativno sličnom kontekstu moramo posmatrati i režim Aleksandra Vučića. Drugu deceniju ovog milenijuma odlikuje značajan uspon populizma u svetu, uključujući i neke zemlje Evropske unije, koja barem deklarativno predstavlja državno ishodište Srbije. Iako možemo govoriti o originalnosti ovdašnje verzije populizma, važan je nalaz da u globalnom kontekstu izostaje pređašnja demokratska euforija. U tom smislu treba razumeti da je došlo do krize vizije društva – od liberalno (kapitalističke) demokratije kao ishodišta, stiglo se do polarizovanog i razočaravajućeg stanja na globalnom nivou. Upečatljiv je izostanak vizije koja bi mogla da mobilise populaciju.⁹

U sličnom svetlu treba posmatrati i Evropsku uniju kao ishodište spoljne politike Srbije. Dok je početkom devedesetih godina XX veka ideja Evropske unije bila u punom zamahu sa potpisivanjem Mاستrihtskog sprazuma, otvaranjem granica i najavljenim proširenjem, dotle se danas EU suočava sa sopstvenim protivurečnostima i nejasnom politikom pridruživanja. Dok je za protivnike Miloševićevog režima EU bila jedinstveno ishodište spoljne politike, dotle je pitanje pridruživanja Srbije danas opterećeno (ne)realnim izborom između pridruživanja samoj EU i očuvanja teritorijalne celovitosti. Sama EU kao značajan politički faktor na Zapadnom Balkanu napravila je relativni zaokret prema regionu uključujući i Srbiju. Nakon iskustva prijema Bugarske i Rumunije, a kasnije i Hrvatske, EU je poslednjih godina slala kontradiktorne poruke o mogućem prijemu novih članica, što je usporilo težnje (i potrebe) zemalja kandidata za uspešnim reformama. Štaviše, može se argumentovati da je EU usvajala blage izveštaje o napredovanju (odnosno nazadovanju) zemalja kandidata i da

9 Ivan Krastev and Stephen Holmes, *The Light that Failed: A Reckoning*, Penguin, London, 2020; Wendy Brown, “Neo-liberalism and the End of Liberal Democracy”, *Theory and Event*, vol. 7, no. 1, 2003.

je blagonaklono gledala na jačanje revanšističkih i revizionističkih retorika na Zapadnom Balkanu.¹⁰

U širem kontekstu međunarodne podrške režimima takođe se može povući značajna razlika. Savezna Republika Jugoslavija je gotovo četiri godine bila izložena strogim međunarodnim sankcijama sa ciljem pritiska na Miloševićev režim. Sam Milošević je, vrlo kratko po potpisivanju Dejtonskog sporazuma, uživao relativnu spoljnu podršku, koju je delimično počeo da gubi već nakon izbora 1996. godine i ponovnog uključivanja međunarodne zajednice u rešavanje unutrašnjih pitanja Republike Srbije. Sa jačanjem krize na Kosovu i Metohiji 1998. godine spoljna podrška za smenu režima je rasla, da bi prvi vrhunac doživela NATO bombardovanjem SR Jugoslavije. Kako je samo bombardovanje u značajnoj meri osnažilo režim, počele su da rastu i finansijska i logistička podrška za smenu režima, koje vrhunac dostižu u leto 2000. godine.¹¹

Nasuprot Miloševićevoj poziciji, režim Aleksandra Vučića vodio je barem deklarativno spoljnu politiku zasnovanu na doktrini „četiri stuba” srpske spoljne politike (SAD, EU, Rusija i Kina) definisane u periodu obnove nezavisnosti Republike i jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova.¹² No, iako se ova politika činila neodrživom i pre svega nekoherentnom, evidentna je činjenica da režim uživa mnogo više od minimalne podrške u sva četiri centra moći. Iako se može argumentovati da sadašnja pozicija nije dugoročno održiva, ostaje činjenica da nijedna druga politička snaga nema podršku međunarodnih faktora, niti je dovoljno učinila da režim izgubi podršku.

Ukoliko posmatramo ekonomsku perspektivu uočićemo još jednu značajnu razliku. Kraha privrede u periodu 1989–1993. godine vodio je padu bruto društvenog proizvoda Srbije od čak 60%. Uz delimičan rast do 2000. godine rezultat Miloševićevog režima bio je pad BDP-a u iznosu od 53%. U vreme globalne privredne ekspanzije i tehnološkog napretka, u Srbiji je broj zaposlenih opao sa preko 2.500.000 na 2.100.000 uz procene da je preko 800.000 radnika bilo višak,

10 Jelena Džankić, Soeren Keil, and Marko Kmezić (eds.), *The Europeanisation of the Western Balkans: A Failure of EU Conditionality?*, Palgrave Macmillan, 2019; Jasmin Mujanović, Alida Vračić, and Ioannis Armatolas (eds.), *Political Trends & Dynamics – The European Project in the Western Balkans: Crisis and Transition*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 2019.

11 Michael Dobbs, “U.S. Advice Guided Milosevic Opposition”, *The Washington Post*, 2000, Available: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2000/12/11/us-advice-guided-milosevic-opposition/ba9e87e5-bdca-45dc-8aad-da6571e89448/> (Accessed 15 November 2020).

12 The Directorate-General for External Policies, *Serbia's cooperation with China, the European Union, Russia and the United States of America*, European Parliament's Committee on Foreign Affairs, Brussels, 2017; Lasse Lohmann and Stefan Stojković, “Crisis at Europe's periphery – Serbian democracy in quarantine”, *The Balkans in Europe Policy Advisory Group*, 2016, Available: <https://biepag.eu/crisis-at-europes-periphery-serbian-democracy-in-quarantine/> (Accessed 15 November 2020).

odnosno samo formalno zaposleno.¹³ Prosečna zarada opala je, preračunato u današnje vrednosti, sa oko 300 evra u 1990. godini na manje od 50 evra na kraju 2000. godine.¹⁴ Ekonomske tendencije sadašnjeg režima su nešto drugačije. Jedan od razloga izbornog poraza Demokratske stranke i Borisa Tadića bile su posledice svetske ekonomske krize koja se osetila u Srbiji. Prvi pad BDP (-3,5%) nakon promena zabeležen je 2009, pa zatim 2012, kada je iznosio -1,7%. Njega je pratila visoka inflacija i sve izraženija dohodovna nejednakost.¹⁵ Prva vlada Srpske napredne stranke i Socijalističke partije Srbije formirana je 2012. godine upravo na globalnom zalasku krize. Grubo posmatrano, za prethodnih osam godina realan broj zaposlenih je porastao sa blizu 1.730.000 u 2012.¹⁶ na 2.200.000 na kraju trećeg kvartala 2020. godine.¹⁷ Prosečna neto plata je porasla sa blizu 44.000 RSD iz decembra 2012. na 60.000 RSD u julu 2020. godine uz kontrolisani kurs evra.¹⁸ Privredu karakteriše stalni privredni rast, premda u proseku zemalja Zapadnog Balkana. No, iako sve ove kategorije zaslužuju detaljniju analizu, ono što želimo da istaknemo jeste različita perspektiva građana. Dok su se tokom devedesetih godina građani suočili sa teškom ekonomskom situacijom, hiperinflacijom i gubitkom ekonomskog statusa, dotle je u proteklih osam godina zabeležen privredni uspon koji je barem delu stanovništva pružio izvesno zadovoljenje. Nosioci protestnih pokreta tokom devedesetih su bili srednji slojevi,¹⁹ koji su doživeli i najveći ekonomski uspon poslednjih godina i, shodno tome, njihov mobilizirajući potencijal je nizak. Istraživanje 2012. godine je ukazalo da srednji materijalni položaj uživa celih 65% stanovništva.²⁰ Ukoliko se osvrnemo na činjenicu da su i

-
- 13 Milojko Arsić, „Dugoročne posledice ekonomskog sloma privrede Srbije tokom 90-ih godina 20-og veka”, *Ekonomske ideje i praksa*, god. 22, 2016.
  - 14 Miroslav Zdravković, „Prosečna zarada u Srbiji 1990–2018”, *Makroekonomija*, 2018, <https://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/prosecna-zarada-u-srbiji-1990-2018/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
  - 15 Željka Manić & Anđelka Mirkov, „Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2019, 51.
  - 16 Statistika zaposlenosti i zarada, „Zaposleni u Republici Srbiji, 2012”, Republički zavod za statistiku, 2013, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20131019.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
  - 17 Statistika zaposlenosti i zarada, „Registrovana zaposlenost, treći kvartal 2020”, Republički zavod za statistiku, 2020, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20201286.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
  - 18 Statistika zarada, „Prosečne zarade po zaposlenom, jul 2020”, Republički zavod za statistiku, 2020, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20201259.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
  - 19 Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd 2011.
  - 20 Željka Manić, „Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u*

devedesetih godina građani percipirali demokratiju kao sredstvo izlaska iz siromaštva i krize, a ne vrednost per se²¹, lakše ćemo razumeti odsustvo demokratskih težnji u periodu ekonomskog rasta.

Na tragu toga ukazujemo i na dve važne konstante u oba perioda koja posmatramo – zarobljena država i autoritarnost građana. Fenomen zarobljene države uočavamo u analizama tokom devedesetih, ali i poslednjih godina.²² Iako je fenomen bio prisutan tokom devedesetih, njegova aktualizacija i dovođenje do krajnosti poslednjih godina, a sve u kombinaciji sa autoritarnim populizmom vladajuće figure sadašnjeg poretka, pre naglašava nemoć institucija kako bi pospešilo desocijalizaciju društva i naglasilo potrebu za efikasnim posrednikom – klijentelističkom moćnom mrežom vladajuće partije. Stoga, građani i građanke posežu za optimalnim rešenjem – povlačenjem iz političke sfere i prepuštanjem svoje sudbine u ruke „vladara“.

Zatim, autoritarne tendencije među građanima su druga konstanta koju prati i prihvatanje onih vrednosti koje su suprotne demokratskim normama. Samo društvo odlikuje nizak nivo demokratskog potencijala i neotpornost na populističke tendencije, dok je nivo političkog znanja i aktivizma takav da se tipičan građanin može opisati kao apolitičan.²³ Istraživanja pokazuju da se učešće građana u demokratskim promenama devedesetih godina pre može tumačiti kao posledica siromaštva, a ne prihvatanja demokratskih vrednosti, pa sama demokratija za njih nije vrednost po sebi već se poistovećuje sa potencijalnim efektima.²⁴ Mladi su dominantno nezainteresovani za politička pitanja, i prema političkoj sferi imaju otpor koji se javlja prvenstveno usled percepcije odsustva jasnih pravila igre i usled osećaja da ne postoji dovoljan uticaj običnih ljudi na političke odluke i procese. Političko polje se za njih u velikoj meri doživljava kao mesto ostvarivanja ličnih interesa, a manje kao mesto debate o javnom interesu, što rezultuje niskim stopama izlaznosti na izbore.²⁵

Iako obim ovog rada ne omogućava da pružimo detaljniju kvalitativnu analizu opozicione scene u dva perioda koja posmatramo, poslednji izbori ukazuju da postoji značajna razlika u kompetitivnosti i moći delanja opozicionih aktera

---

periodu ubrzane transformacije, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2013, 22.

- 21 Zoran Pavlović, „Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena”, *Psihološka istraživanja*, god. 13, br. 1, 2010.
- 22 Lazić, *Čekajući kapitalizam*, nav. delo; Srđan Prodanović, Gazela Pudar Draško, & Marija Velinov, *Otete institucije u Srbiji: teorija i praksa*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2019.
- 23 Fiket, Pavlović, & Pudar Draško, *Političke orijentacije građana Srbije*, nav. delo.
- 24 Pavlović, „Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena”, nav. delo.
- 25 Smiljka Tomanović & Dragan Stanojević, *Mladi u Srbiji 2015: stanja, opažanja, verovanja i nadanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2015.

na koju je potrebno ukazati. Na poslednjim izborima, uz izlaznost približno polovine biračkog tela, vladajuća stranka, odnosno koalicija u kojoj je SNS činila dominantnog političkog subjekta, osvojila je preko 75% mandata. Ili još drastičnije: stranke članice prethodne vlade osvojile su zajedno preko 95% mandata.²⁶ Posmatrajući izborne cikluse devedesetih godina, a bez namere da otvaramo pitanje suštinski opozicionog karaktera određenih političkih subjekata, možemo da primetimo da su stranke koje su stajala nasuprot Socijalističkoj partiji Srbije bile sposobne da na gotovo svim izborima izvedu preko milion glasača u apsolutnim brojevima. Primera radi, na izborima za narodne poslanike 1997. godine, i pored bojkota reprezentativnog dela opozicije, nominalno opozicione Srpska radikalna stranka i SPO su uspele da zajedno osvoje više od polovine glasova biračkog tela.²⁷ A na pomenutim lokalnim izborima 1996. godine opozicija je uspela da osvoji većinu odborničkih mandata u najvećim gradovima.²⁸ Tako da, iako oba režima karakterišu značajne demokratske manjkavosti koje se međusobno razlikuju, rezultati opozicije na poslednjem izbornom ciklusu (računajući i procenat glasača koji nije glasao usled prihvatanja ideje bojkota), kao i poslednjih nekoliko izbora jasno ukazuju da sadašnja opozicija ne raspolaže ni približnim mobilizujućim potencijalom kakav je imala opozicija devedesetih godina.

(Ne)organizovanost društvenih pokreta u Srbiji

Fenomen Narodnog pokreta Otpor izazivao je malo pažnje u naučnoj javnosti Srbije. Ipak, smatramo da je njegov značaj za uspeh petooktobarskih promena ako ne ključan onda svakako veoma visok. Stoga ćemo u ovom poglavlju izneti kvalitativne razlike u delovanju Otpora i savremenih društvenih pokreta, zasnovane prevashodno na kvalitativnim intervjuima sa predstavnicima obe grupacije.

26 Republička izborna komisija, „Ukupni rezultati izbora za narodne poslanike Narodne skupštine 2020. godine”, Narodna skupština Republike Srbije, 2020, <https://www.rik.parlament.gov.rs/tekst/sr/9386/ukupni-rezultati-izbora-za-narodne-poslanike-narodne-skupstine-2020-godine.php> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

27 Republička izborna komisija, „Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, 1997. Konačni rezultati”, Republički zavod za statistiku Srbije, 1997, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1997/Pdf/G19976001.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

28 Republička izborna komisija, „Izbori za odbornike skupština opština i gradova Republike Srbije, 1996. Konačni rezultati”, Republički zavod za statistiku Srbije, 1997, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1997/Pdf/G19976002.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

Otpor	Pokreti druge decenije XXI veka
Nacionalno, dobro koordinisano delovanje kroz regionalne predstavnike	Lokalno, slabo umreženo delovanje
Jasna strategija komunikacije u dva pravca – „izađi i glasaj” i „gotov je“	Nedostatak jasne strategije komunikacije
Medijski mrak uz usmerenost na „gerila marketing” i „od usta do usta” kanale	Medijski mrak na svim nivoima i društvene mreže sa dva lica
Samoorganizovanost i spoljno finansiranje nakon pozicioniranja kao agenta promena	Samoorganizovanost i samofinansiranje
Otpor ka objavljivanju izvora finansiranja (samo dijaspora)	Otpor ka projektnom finansiranju, naglasak na autonomiji rada
Saradnja sa partijama opozicije (DOS – predstavnik Otpora na sastancima)	Saradnja sa partijama tačka podele
Saradnja sa najširim civilnim društvom (G17, strukovna udruženja, SANU, intelektualci, NVO)	Saradnja sa civilnim društvom nepostojeća, sem ličnih kontakata
Predstava o horizontalnom, bezliderskom pokretu	Važnost horizontalnog uređenja i jednake participacije
Nevidljivo jezgro pokreta i snažna identifikacija sa pokretom kod aktivista	Zatvoreno jezgro pokreta i nedovoljna identifikacija sa pokretom kod aktivista – izostanak rada sa novim članovima
Ideološka heterogenost unutar pokreta	Ideološka homogenost unutar pokreta

Ukoliko uzmemo u obzir spisak novih pokreta koji su obuhvaćeni istraživanjem, naveden u uvodnom poglavlju, jasno je da je reč o lokalnim pokretima vrlo ograničenog polja delovanja. Nasuprot njima, Otpor je, iako začet kao studentski pokret, posle samo dve godine postojanja imao aktivnu organizaciju na nacionalnom nivou, koja je delovala kroz dobro koordinisanu mrežu regionalnih predstavnika i lokalnih kancelarija. Nosioi Otpora razumeli su ga i prenosili kao ideju pre nego formu, što im i jeste omogućilo brzo širenje na nacionalnom nivou i prerastanje iz studentskog u narodni pokret. Poruke koje su prenosili bile su lako razumljive i prijemčive populaciji umornoj od beznađa tadašnjeg režima, ali i razočaranoj delovanjem opozicije. Hapšenja, prebijanja i uopšte režimska hajka na članove Otpora olakšavala im je da na ličnom primeru pokažu šta znači biti „Otporaš” i da formiraju kult otpora. Sami lokalni odbori imali su autonomiju delovanja u odnosu na centar sve dok su služili istom cilju. Medijski mrak koji karakteriše oba perioda prevazilažen je uspešnim gerilskim marketingom u slučaju Otpora.

To je suprotna pozicija u odnosu na nove društvene pokrete, koji su većinski formirani oko konkretnih pitanja (single issue), i nemaju jasnu strategiju prevazilaženja ove faze – niti izlaska iz lokalnog okvira, niti prevazilaženja prvobitnog problema oko kojeg su se mobilisali.²⁹ To je jasno uočljivo iz činjenice da oni, za razliku od Otpora, gotovo i da nemaju jasno izgrađene kanale i plan komunikacije i širenja, što je suštinski preduslov za iskorak o kojem govorimo. Novi pokreti su, mahom, manje grupe koje vezuju prijateljske veze i zajedničko razumevanje problema. Iako gotovo svi novi pokreti ističu značaj terenskog rada, takve je aktivnosti bilo teško mapirati u značajnijem obimu.

Kada govorimo o saradnji i umrežavanju između novih društvenih pokreta u Srbiji, preovlađujući utisak jeste da je saradnja moguća samo ukoliko je na liniji sa ideološkim pozicijama pokreta. Iako postoji deklarativna želja za umrežavanjem, kao i određeni nivo komunikacije i saradnje, sve se uglavnom svodi na postojanje ličnih kontakata među aktivnijim članovima i izjave o podršci. Najrazvijenija svest o značaju saradnje bila je vidljiva kod pokreta koji čine koaliciju Građanski front, ali je i saradnja među njima bila opterećena važnim pitanjima poput učestvovanja na izborima i odnosna prema postojećim akterima na političkoj sceni, što su pitanja koja se javljaju kao tačke podele i razdora. Takođe, bilo je primetno i odsustvo gotovo bilo kakve saradnje sa organizacijama civilnog društva.

Sa druge strane, Otpor je po svojoj transformaciji bio otvoren za sve aktere koji su imali zajednički cilj obaranja režima i u tom smislu su bili znatno manje elitistički i puritanistički nastrojeni. Ta ocena važi i kada ih upoređujemo sa novim društvenim pokretima, i sa ranijim oblicima studentskog organizovanja. U određenoj meri su koordinisali aktivnosti sa predstavnicima opozicionih partija i prisustvovali njihovim sastancima. Ipak, svoju ulogu su vršili na jedan suptilan, ali važan način: vršili su pritisak na opoziciju da se što pre i jasnije suprotstavi Miloševiću, izbegavajući pritom otvorene napade na nju. Tako je opozicija imala pritisak da deluje proaktivno, kako bi izbegla da bude optužena za urušavanje saveza protiv Miloševića i gušenje ponovo probuđene energije. Sarađivali su sa organizacijama civilnog društva u zemlji. Koordinisali su kampanju za izlazak na izbore (get out to vote) „Vreme je“, koja je donela jedan od ključnih narativa septembarskih izbora. Uočljiva je bila i saradnja sa nezavisnim medijima i uopšte javnim ličnostima³⁰, gde se video jasan cilj a za ostvarivanjem svake moguće saradnje koja bi doprinela širenju „ideje“ i postizanju konačnog cilja – rušenja režima.

29 Za više detalja pogledati Balša Delibašić, Sara Nikolić, & Jelena Vasiljević, *Demokratizacija odozdo: Formiranje i delovanje novih društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2019.

30 Po rečima predstavnika Otpora, čak je i Dobrica Ćosić potpisao pristupnicu pokretu.

Sagovornici iz Otpora potvrdili su informacije iz ranijih istraživanja o Otporu, svedočeći da su imali saradnju sa inostranim organizacijama koje su im pomogle na planu prenošenja znanja i iskustva nenasilne borbe. Važno je istaći da se insistira na tome da je ova pomoć stigla tek kada su prepoznati kao relevantan društveni akter (februar 2000), odnosno kada je pokret već bio duboko u svojim aktivnostima, iako svedoče o postojanju kontakata pre formalnog osnivanja Otpora. Sa druge strane, pitanje finansiranja pokreta nije dovoljno osvetljeno, što i nije iznenađujuće s obzirom na to da potvrđuju odranije iznetu pretpostavku da su finansije bile strogo centralizovana delatnost kontrolisana od strane uskog kruga ljudi.

Novi pokreti koje smo obuhvatili ovim istraživanjem uglavnom ne vide dodatne finansije kao ključne za svoje dalje delovanje, ali im načini i modeli finansiranja ostaju važni u kontekstu identiteta. Odnosno – pitanje finansiranja ostaje podređeno vrednostima pokreta, bez jasne ideje kako doći do sredstava za održivost aktivnosti. Za razliku od Otpora koji je ovo pitanje prikrivao narativima o donacijama srpske dijaspore ili samofinansiranju („Dinar za Slobu”), oni ostaju čvrsto na stanovištu da finansiranje utiče na autonomiju rada. Finansijska sredstva ostvaruju članarinom i donacijama i tek u jednom delu projektno. Novi pokreti su većinski pokazali odsustvo želje za projektnim finansiranjem, bilo da ono dolazi iz državnog budžeta, bilo iz evropskih fondova i stranih fondacija. Animizitet prema tom obliku finansiranja se javlja zbog potencijalne korupcije, kada govorimo o državnom finansiranju, te gubitka autonomije ili promeni/priлагоđavanju osnovnih ciljeva, kada govorimo o stranim donatorima. Važan nalaz je da pokreti imaju bojazan da bi, čak i onda kada projektne aktivnosti ne bi bile podređene željama donatora, povezivanje donatorskog finansiranja s aktivnostima moglo da izazove nepoverenje među postojećim i potencijalnim članstvom – etiketa „stranih plaćenika” se lako stiče i danas u Srbiji. U tom smislu, donacije i članarine ostaju osnovni izvor finansiranja aktivnosti, iako su aktivisti pokreta svesni njihovih ograničenja.

Oba istraživanja potvrđuju teorijske nalaze da neformalne mreže imaju značajnu ulogu u procesu mobilizacije. U slučaju Otpora ta mreža je razvijena tokom studentskih protesta 1996/97. Iako je sam pokret imao velikog uspeha u predstavljanju sebe kao horizontalnog pokreta bez vođstva, pogrešno bi bilo prihvatiti ovu tezu. Intervjui sa aktivistima pokreta ukazali su da je Otpor imao prilično nevidljivo operativno jezgro sa jasno podeljenim zadacima i linijama komunikacije koje su zametale trag ovom uskom krugu pokretača. Činjenica da je organizaciono jezgro bilo nevidljivo, ali izuzetno efikasno u koordinaciji aktivnosti pokreta upravo je jedna od najvažnijih lekcija koje novi pokreti mogu da izvuku ukoliko pretenduju na nacionalno delovanje. Sa praktične strane, insistiranje na horizontalnoj strukturi pokretu je omogućavalo efikasniju borbu protiv režima, budući

da režim nije bio u mogućnosti da napada vodeće aktiviste individualno. Predstava o bezliderskom i horizontalnom pokretu pogodovala je i široj mobilizaciji aktivista i simpatizera. Neke od retkih studija tvrde da je Otpor bio vrlo dobro organizovan te da je *imao sasvim klasično hijerarhizovano političko – organizaciono jezgro koje je, suprotno slici koja je širena, intenzivno sarađivalo sa opozicionim političkim partijama i stranim savetodavcima, namećući precizne političke ciljeve bez dogovora sa, pa čak i bez znanja običnog članstva.*³¹ Naše istraživanje potvrđuje nalaze da, iako je članstvo imalo širok uticaj na donošenje odluka o konkretnim akcijama, uži krug ljudi je donosio strateške odluke.

Kod novih društvenih pokreta u Srbiji pitanje unutrašnje organizacije, odnosno njen horizontalni karakter važan su deo identiteta pokreta i aktivista. Kako se ovi pokreti predstavljaju kao alternativa i režimu, ali i opozicionim partijama, zagovaranje pokreta kao neliderskog i horizontalno ustrojenog može se razumeti i kao politička agenda. No, i kod većine pokreta koji ističu značaj horizontalne strukture jasno je uočljivo postojanje jezgra koje čine neformalne i zatvorene grupe. I upravo su sa tom zatvorenosću povezani možda i najveći problemi novih pokreta: pitanje mobilnosti i inkluzivnosti. Tako problem hermetičnosti dolazi do izražaja i u kontekstu širenja pokreta i prihvatanja novih članova, gde se dozvoljava da najslabije karike otpadnu, a da se inicijalno zainteresovani članovi oseće neiskorišćenim.³²

Otpor je pak stajao na strateškim pozicijama koje su mu omogućile da mobiliše pristalice sa svih pozicija na društvenoj i ideološkoj skali. Kako Ilić potvrđuje, Otpor je, i pored svoje strukturalne homogenosti, uspeo da se profilise kao izistinska narodna politička organizacija, a privremeno zamaskirane unutrašnje napetosti svakako su morale voditi reviziji ciljeva i strategija.³³ No, iako Otpor nije uspeo da kapitalizuje svoju moć pre razrešenja ovih unutrašnjih napetosti, primarni cilj svrgavanja režima je postignut, a ideološki su kompromisi opravdali svoju svrhu.

Zaključak

Fenomen Otpora pokazao je da antiautoritarna mobilizacija nužno mora da zanemari ideološku homogenost, ukoliko je ona uopšte moguća. Sa druge strane, kraj Otpora je pokazao da heterogeni pokreti i koalicije nisu održivi i da je

31 Slobodan Naumović, „’Otpor!’ kao postmoderni Faust: društveni pokret novog tipa, tradicija prosvetnog reformizma i ’izborna revolucija’ u Srbiji”, *Filozofija i društvo*, god. 31, 2006: 149; Vladimir Ilić, *’Otpor’ više ili manje od politike*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2001.

32 Delibašić, Nikolić, & Vasiljević, *Demokratizacija odozdo*, nav. delo.

33 Ilić, *’Otpor’ više ili manje od politike*, nav. delo.

njihova upotrebljivost kratkoročna, premda lekovita za demokratiju. Nastojali smo da pokažemo da je za uspešnost antiautoritarne mobilizacije potrebno postojanje delegitimizovanog režima, sa urušenom spoljnom podrškom, te postojanje snažnije ekonomske krize koja, pre svega, pogađa srednje slojeve stanovništva. Ovakav kontekst, ukoliko je praćen snaženjem protestnog potencijala građana, predstavlja plodno tlo za javljanje novih pokreta koji mogu da budu prelomna snaga u rušenju autoritarnog poretka. Iako mnoge studije ukazuju na buđenje građana i građanki³⁴, smatramo da je potrebno da protestni pokreti pokažu izvestan stepen uspeha u zadovoljenju postavljenih zahteva da bi došlo do efekta snežne kugle (snowball effect) i veće mobilizacije građana koja bi vodila rušenju režima.

Izvori i literatura

- „Studentski protest 1991–1992”, *Republika*, tematski broj, mart 1993.
- Arsić, Miloško, „Dugoročne posledice ekonomskog sloma privrede Srbije tokom 90-ih godina 20-og veka”, *Ekonomске ideje i praksa*, god. 22, 2016, str. 23–41.
- Backović, Vera & Irena Petrović, „Društveni pokret u nastajanju: vrednosne orijentacije učesnika Protesta protiv diktature”, *Sociologija*, god. 59, br. 4, 2017, str. 427–451.
- Brown, Wendy, “Neo-liberalism and the End of Liberal Democracy”, *Theory and Event*, vol. 7, no. 1, 2003. doi: 10.1353/tae.2003.0020
- Dedeić, Siniša, „Svi, svi – do pobede! (8. deo)”, *Istinomer*, 2011, <https://www.istinomer.rs/amnezija/svi-svi-do-pobede-8-deo/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Delibašić, Balša, Sara Nikolić, & Jelena Vasiljević, *Demokratizacija odozdo: Formiranje i delovanje novih društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2019.
- Dobbs, Michael, “U.S. Advice Guided Milosevic Opposition”, *The Washington Post*, 2000. Available: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2000/12/11/us-advice-guided-milosevic-opposition/ba9e87e5-bdca-45dc-8aad-da6571e89448/> (Accessed 15 November 2020).
- Džankić, Jelena, Soeren Keil, and Marko Kmezić (eds.), *The Europeanisation of the Western Balkans: A Failure of EU Conditionality?*, Palgrave Macmillan, 2019.
- Džihić, Vedran, Gazela Pudar Draško, Felix Henkel, Irena Fiket, Ivan Stefanovski, and Rastislav Dinić, *Agency for Change: Alternative Democratic Practices in Southeast Europe*, Friedrich-Ebert-Stiftung Dialogue Southeast Europe, Sarajevo 2019.

34 Mujanović, Vračić, and Armakolas, *Political Trends & Dynamics – The European Project in the Western Balkans: Crisis and Transition*, op. cit.; Jelisaveta Petrović & Dragan Stanojević, „Politički aktivizam u Srbiji”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd, 2019; Vedran Džihić et al., *Agency for Change: Alternative Democratic Practices in Southeast Europe*, Friedrich-Ebert-Stiftung Dialogue Southeast Europe, Sarajevo 2019.

- Fiket, Irena, Marjan Ivković, Gazela Pudar Drasko, and Jelena Vasiljević, "The discourse of anti-instrumentalism: exploring a conceptual model through the case study of the We won't let Belgrade d(r)own initiative", *Partecipazione E Conflitto*, vol. 12, no. 3, 2019, pp. 898–918. doi: 10.1285/i20356609v12i3p898
- Fiket, Irena, Zoran Pavlović, & Gazela Pudar Draško, *Političke orijentacije građana Srbije: Kartografija nemoći*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2017.
- Ilić, Vladimir, 'Otpor' više ili manje od politike, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2001.
- Insajder, „Protesti 'Protiv diktature': Zašto su prestali i šta su doneli”, 2017, <https://insajder.net/sr/sajt/tema/5444/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Krastev, Ivan and Stephen Holmes, *The Light that Failed: A Reckoning*, Penguin, London 2020.
- Lazić, Mladen, *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd 2011.
- Lohmann, Lasse and Stefan Stojković, "Crisis at Europe's periphery – Serbian democracy in quarantin", The Balkans in Europe Policy Advisory Group, 2016. Available: <https://biepag.eu/crisis-at-europes-periphery-serbian-democracy-in-quarantine/> (Accessed 15 November 2020).
- Manić Željka & Anđelka Mirkov, „Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2019, str. 49–70.
- Manić, Željka, „Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2013, str. 11–28.
- Milić, Anđelka & Lilijana Čičkarić, *Generacija u protestu: Sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97. na Beogradskom univerzitetu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 1998.
- Mujanović, Jasmin, Alida Vračić, and Ioannis Armakolas (eds.), *Political Trends & Dynamics – The European Project in the Western Balkans: Crisis and Transition*, Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung, 2019.
- Naumović, Slobodan, „'Otpor!' kao postmoderni Faust: društveni pokret novog tipa, tradicija prosvetnog reformizma i 'izborna revolucija' u Srbiji”, *Filozofija i društvo*, god. 31, 2006, str. 147–194.
- Pavlović, Zoran, „Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena”, *Psihološka istraživanja*, god. 13, br. 1, 2010, str. 35–58.
- Petrović, Jelisaveta & Dragan Stanojević, „Politički aktivizam u Srbiji”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2019, str. 167–186.
- Prodanović, Srđan, Gazela Pudar Draško & Marija Velinov, *Otete institucije u Srbiji: teorija i praksa*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2019.

- Republička izborna komisija, „Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, 1997. Konačni rezultati”, Republički zavod za statistiku Srbije, 1997, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1997/Pdf/G19976001.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Republička izborna komisija, „Izbori za odbornike skupština opština i gradova Republike Srbije, 1996. Konačni rezultati”, Republički zavod za statistiku Srbije, 1997, prema: <https://publikacije.stat.gov.rs/G1997/Pdf/G19976002.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Republička izborna komisija, „Ukupni rezultati izbora za narodne poslanike Narodne skupštine 2020. godine”, Narodna skupština Republike Srbije, 2020, <https://www.rik.parlament.gov.rs/tekst/sr/9386/ukupni-rezultati-izbora-za-narodne-poslanike-narodne-skupstine-2020-godine.php> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Statistika zaposlenosti i zarada, „Registrovana zaposlenost, treći kvartal 2020”, Republički zavod za statistiku, 2020, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20201286.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Statistika zaposlenosti i zarada, „Zaposleni u Republici Srbiji, 2012”, Republički zavod za statistiku, 2013, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20131019.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Statistika zarada, „Prosečne zarade po zaposlenom, jul 2020”, Republički zavod za statistiku, 2020, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20201259.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Studentski protest 1992, „Proglas 1992 – Dosta. Studenti za život, sada!”, Protest92, 1992, <http://protest92.com/dosta-studenti-za-zivot-sada/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- The Directorate-General for External Policies, *Serbia's cooperation with China, the European Union, Russia and the United States of America*, European Parliament's Committee on Foreign Affairs, Brussels 2017.
- Tomanović, Smiljka & Dragan Stanojević, *Mladi u Srbiji 2015: stanja, opažanja, verovanja i nadanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2015.
- Tomić, Đorđe & Petar Atanacković (urs.), *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad 2009.
- Vladislavljević, Nebojša, “Popular protest in authoritarian regimes: evidence from communist and post-communist states”, *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 14, no. 2, 2014, pp. 139–157. doi: 10.1080/14683857.2014.901725
- Zdravković, Miroslav, „Prosečna zarada u Srbiji 1990–2018”, *Makroekonomija*, 2018, <https://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/prosecna-zarada-u-srbiji-1990-2018/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

Gazela Pudar Draško
Balša Delibašić

RESISTANCE TO POLITICS

Abstract: The reasons for absence of broad civic anti-authoritarian activism in contemporary Serbia can be gleaned from a closer look at the circumstances of emergence and disappearance of the movement *Otpor* [Resistance], which played a major role in the lead-up and events of October 5th, 2000. Through a comparative analysis of available studies of former *Otpor* members, as well as other activists of various movements, we show significant overlap in perception of the political context of 2000 and the end of the 2010s. On the other hand, context analysis also shows significant differences between these two moments regarding the agency of actors on the Serbian political stage. *Otpor*'s success in producing an efficient common subject of change, despite internal ideological heterogeneity, must be weighed against the counter claim of failure to endure as social and/or political actor (precisely due to its internal differences). Can we speak of lessons learned? Could Resistance in politics be the source of civic resistance towards politics in Serbia?

Key words: Resistance, anti-authoritarian mobilization, agency, October 5th.